

JONG IN DE OORLOG

WILLEM CAMPSCHREUR & ESTER WOUTHUYSEN

JONG IN DE OORLOG

Herinneringen aan
de Plantage-Weesperbuurt
Amsterdam 1940-1945

BOOM UITGEVERS AMSTERDAM
VERENIGING VRIENDEN VAN DE PLANTAGE

Inhoud

~

Inleiding	7	Piet Vos	
		<i>'In deze buurt zijn meer afrekeningen geweest'</i>	
Plantage en Weesperbuurt: eilanden in de stad	12	74	
		Mau Kopuit, <i>Een vreemde straat</i>	
Louise Schwarz-van Santen		82	
<i>'We zullen de oorlog winnen, we zullen de oorlog winnen...'</i>	14	Mimi van Loenen-Duim	
		<i>'Ik kan me niet één Joods persoon herinneren die dit voelde aankomen'</i>	
De aanslag op het Bevolkingsregister	32	86	
		De Joodse ziekenhuizen, de illusie van een veilige haven	
Joop Groot		100	
<i>'Nooit iets gevaarlijks meegemaakt'</i>	36	Jan Jonker	
		<i>Buurtslagerij Jonker</i>	
Het Wertheimpark	46	106	
		Pensions en rusthuizen	
Judith Baars		114	
<i>'Nou, ben je niet blij dat je moeder er weer is?'</i>	48	Bep Schouten-Wepster	
		<i>'Je keek niet eens wát. Je had een huis en dan kon je trouwen en dan kon je wonen'</i>	
Artis, de privétuin van de Plantage- Weesperbuurt	56	118	
		Marga Minco, <i>In het souterrain</i>	
Joop Scheerboom		130	
<i>Een illegale goudsmederij op de Plantage Middenlaan</i>	60	Stelly Menco-Ricardo	
		<i>'Het vooroorlogse leven en de moeilijke tijd erna, daar heb ik een streep onder gezet'</i>	
Diamantslijperij De Concentratie, een verdwenen stuk Plantage	70	132	
		De Joodsche Invalide	
		144	

Frits Ligthart

'Ik heb de oorlog nog lang gevoeld, vooral de enorme angst'

148

De aanwezigheid van de Joodsche Raad

160

Kitty Kohnhorst-Witjas

'Pas door de oorlog ben ik me Joods gaan voelen'

166

De Hollandsche Schouwburg,
de crèche en de kweekschool

182

Henk de Vreede

'Er kwam een bepaald slag mensen bovendrijven in de oorlog'

188

Marga Minco, *De Lepelstraat*

198

Dirk Radius, Jan Roest en Pieter Tieleman

*Onderduik op De Wittenberg:
drie vrienden, drie verhalen*

200

Het Blindeninstituut

214

Piet Spaargaren en

Mientje Spaargaren-Leemhuis

*'We kennen geen Joden,
we kennen alleen maar burens'*

216

Kinderen op school

232

Ans Teeuwisse-Bruessing

Het dochtertje van rabbijn Aron Schuster

236

De Middelbare Joodsche Kunstnijverheids-
school 'W.A. van Leer'

246

Leo Schatz

'Ook als ik bang ben, ben ik heel brutaal'

248

Weesperstraat en Weesperplein

258

Jan Hilgevoord

'En wat overbleef, dat waren lege huizen'

264

Kaarten als middel tot isolering en
uitsluiting van Joodse bewoners 280

Gedenkplekken, monumenten en
vernoemingen 290

Chronologie van gebeurtenissen en maatregelen,
1940-1945 296

Geraadpleegde literatuur en bronnen 299

Verantwoording 304

Dank 305

Illustratieverantwoording 306

Registers 308

‘De oorlog kwam over Nederland en de Duitse bezetting bracht ons haar rampen, waarvan de Jodenvervolging het dieptepunt vormt. Het is een tragedie die wij niet kunnen bevatten of begrijpen en waarvan elke beschrijving maar een beschroomde benadering kan zijn. In deze tragedie was voor de Plantage een eigen rol van geconcentreerd leed weggelegd. Hier woonden zeer veel Joodse Amsterdammers en hier stond de Hollandsche Schouwburg, die als doorgangshuis diende voor hen die naar Westerbork werden gedeporteerd.’

Richter Roegholt, *Wonen en wetenschap in de Plantage*

‘Een eigen rol van geconcentreerd leed’: zo omschrijft de historicus Richter Roegholt de betekenis van de Plantage onder de Duitse bezetting, niet alleen voor Amsterdam maar voor heel Nederland. Voor de Weesperbuurt geldt dat in feite niet minder en de twee buurten vormen in dit opzicht een organisch geheel. In de Plantage-Weesperbuurt is enorm veel gebeurd in de oorlogsjaren, vooral in relatie tot de Jodenvervolging. De gebeurtenissen waren ongekend heftig: groot-schalige deportatie, aanslagen, ontsnappingen, verzet en onderduik. De huidige buurtbewoner of bezoeker wordt hier onvermijdelijk mee geconfronteerd door de talrijke gebouwen en monumenten die herinneren aan de bezetting en het Joodse verleden van de wijk.

De Plantage-Weesperbuurt had aan het begin van de bezetting een sterk gemengd-Joods karakter. Meer dan veertig procent van de bewoners had een Joodse achtergrond. In de bloeiperiode van handel en industrie in de tweede helft van de negentiende eeuw waren er meer Joden naar Amsterdam gekomen. Zij die hun economische positie zagen verbeteren, trokken naar nieuwere en duurere stadsdelen. De in die periode ruim opgezette Plantage was zo’n aantrekkelijke ‘buitewijk’, bovendien comfortabel dicht bij de twee grootste synagogen van de stad aan het Jonas Daniël Meijerplein. Het was ook de tijd dat de diamantindustrie, waarin Joden traditioneel een sterke positie hadden, tot volle bloei kwam en dan vooral in de Plantage-Weesperbuurt. Zo kwam een gestage verhuizing op gang, in het begin vooral naar de omgeving van de Sarphatistraat die, verwijzend naar de Jodenbree-straat, schertsend ook wel de ‘Breede Jodenstraat’ werd genoemd. De statige grote huizen waren geschikt om er pensions en rusthuizen te vestigen. In de jaren dertig kwamen nog eens duizenden Joodse vluchtelingen vanuit nazi-Duitsland en Oostenrijk naar Amsterdam en velen van hen vonden eveneens een plek in de buurt.

Aan het einde van de oorlog was er van die levendige wijk weinig meer over. De Joodse bewoners waren bruto afgevoerd, hun huizen waren ingenomen door bewoners van buitenaf of stonden leeg, het hout eruit gesloopt. De winkels en café-restaurants waren onteigend

en gesloten. De armoede en de slechte gezondheid van de overgebleven bewoners was hen na de ontberingen van de Hongerwinter aan te zien. Het verval zat in de gebouwen maar ook in alle sociale verkeer na vijfjaar onderdrukking en angst, nazipropaganda en gewelddadig antisemitisme.

Het zou nog jaren duren voor er in de Plantage-Weesperbuurt een evenwicht gevonden werd tussen de herinnering aan dit verleden en het streven naar een snelle wederopbouw die de oorlog moest doen vergeten. De lotgevallen na 1945 van de Hollandsche Schouwburg, de plek vanwaar tijdens de bezetting tienduizenden Joodse burgers werden gedeporteerd, tot aan de opening als monument in 1962, zijn er een sprekend voorbeeld van. In de decennia daarna kwamen er meer en meer verwijzingen naar wat er tijdens de bezetting is gebeurd in de vorm van monumenten, plaquettes en vernoemingen van bruggen en straten.

Behalve deze tastbare herdenkingsplekken zijn er de directe herinneringen van de mensen zelf. Naast de bewoners moeten er veel mensen zijn geweest die in de Plantage-Weesperbuurt werkten of er regelmatig moesten zijn en zo getuige waren van wat er speelde, of ze nu wilden of niet. Er is daarom, op een moment dat dat nog kon, rond 2010, het plan opgevat om een serie gesprekken op te nemen met ooggetuigen van de bezetting in de Plantage-Weesperbuurt. We wilden op een directe manier vastleggen hoe die periode destijds werd ervaren en in herinnering is gebleven. De volwassen generatie uit de oorlog was inmiddels bijna geheel verdwenen. Wij hebben ons toen de vraag gesteld hoe degenen die jong waren in de oorlog de bezetting en de vervolging, maar ook de achteruitgang van de buurt hebben ervaren. Wat hadden ze gezien, wat dachten ze, werd er bij hen thuis over de bezetting, de Jodenvervolging, gesproken? Wisten ze wat er om hen heen gebeurde, op school, op straat, in andere gezinnen? In welke mate zijn ze er, mogelijk buiten hun wil om, bij betrokken geraakt? Hebben ze geleden onder hun herinneringen en hoe leefden ze daarmee, (hoog)bejaard als ze inmiddels waren?

We hebben ruim twintig personen bereid gevonden in een of meer gesprekken te vertellen wat ze zich van oorlog en bezetting herinnerden. Sommigen woonden gedurende de hele oorlog in de buurt. Anderen kwamen of vertrokken juist in die tijd, al dan niet door de maatregelen van de bezetter, armoede of om andere redenen. De achtergrond van de geïnterviewden is divers en varieert van Joods, half-Joods tot niet-Joods. De laatste groep is het grootst, en met name hun verhalen over de buurt zijn relatief onbekend. De leeftijden variëren aan het begin van de oorlog van zes jaar tot twintig jaar. Onze gesprekspartners putten dus uit een voor hen ver verleden, maar één voor één hebben zij bepaalde gebeurtenissen gehoord, gezien en meegemaakt die nooit uit hun geheugen zijn verdwenen.

Door de uiteenlopende achtergronden en belevenissen ontstaat een gevarieerd herinneringsbeeld van de Plantage-Weesperbuurt. Dit geldt voor de dagelijkse gang van zaken in de bezettingsjaren, maar ook voor de terreur, het verzet en de onderduik. En door de vele raakpunten tussen de verhalen rijst op den duur en haast ongemerkt een collectief beeld op van de buurt kort voor, tijdens en na de bezetting.

De herinneringen van de jonge buurtbewoners van toen gaan vaak terug naar hoe het op school was en op straat, naar wie hun vriendjes en vriendinnetjes waren. Ze moeten wisselen van school omdat ze wel of juist niet Joods zijn. Vriendinnetjes verdwijnen of ze worden zelf vanwege hun Joods-zijn uit hun eerste baantje gegooid. Ze leven tussen nationaalsocialisten en verraders, moeten onderduiken of hebben juist onderduikers in huis. Er zijn kinderen die hun ouders verliezen of hen jarenlang niet zien en daardoor niet meer herkennen na de oorlog. Sommigen blijven liever binnen maar anderen krijgen ongevraagd verantwoordelijkheden toegeschoven: ze gaan eropuit om voedsel en brandstof te zoeken, ze moeten voor broertjes of zusjes zorgen, documenten wegbrengen omdat kinderen nu eenmaal niet zo opvallen als volwassenen. Ze raken betrokken bij het verzet op jonge leeftijd en krijgen te maken met geweld, het roven van bezit, gevangenschap en dwang om met de Duitsers samen te werken.

De ervaringen variëren ook met de leeftijd. De jongsten zijn nog ondeugend, de oudsten verliefd of op het punt van trouwen of bevallen. Het beeld is nooit gedetailleerd genoeg. Er is nog zoveel meer gebeurd. Het gaat om intens beleefde gebeurtenissen, niet om de volledigheid, dat zou nooit kunnen.

Het was niet altijd eenvoudig om over deze ervaringen te praten. De gesprekken waren soms sterk geëmotioneerd. De gebeurtenissen hebben de geïnterviewden vaak zo diep geraakt dat die vrijwel altijd hun leven na de oorlog hebben beïnvloed. Is het eigenlijk wel mogelijk om een goed beeld te geven van alles wat je in een haast onbegrijpelijke tijd overkomen is? Kitty Kohnhorst-Witjas zegt hierover: 'Ik heb er wel eens moeite mee, dan vertel ik al deze verhalen en dan is het net wildwest en allemaal even spannend, maar de angst, het verdriet erachter, dat... ja, dat breng je niet goed... tenminste, dat breng ik niet goed over...'

Herinneringen kunnen haarscherp zijn maar ook vervaagd of verschoven in de tijd. Dit laatste realiseert Leo Schatz zich ook als hij onder het vertellen zelf een tegenstrijdigheid ontdekt en constateert: 'Ik heb gemerkt dat verhalen onbetrouwbaar zijn!' Bovendien verwijzen alle geïnterviewden geregeld naar mensen en situaties die net iets meer context nodig hebben. We hebben daarom achter elk persoonlijk verhaal een toelichting geschreven die extra informatie geeft en onjuistheden of tegenstrijdigheden signaleert.

In veel vraaggesprekken komen we dezelfde gebeurtenissen, scholen, ziekenhuizen, winkels, parken, straten enzovoort tegen, vaak beschreven vanuit verschillende gezichtspunten. Die kennis is niet altijd vanzelfsprekend, zeker niet voor de lezer die onbekend is met de Plantage-Weesperbuurt. Bij elke geïnterviewde zijn op een plattegrond de plekken aangegeven die in het verhaal een rol spelen. In beknopte achtergrondverhalen geven we informatie die het beeld van de buurt tijdens de bezetting aanvult. Zo komen in kort bestek onderwerpen aan bod als de Hollandsche Schouwburg, de Joodse zorginstellingen, de scholen in de buurt, Artis, de instellingen van de Joodsche Raad en de aanslag op het Bevolkingsregister.

Met deze publicatie willen we de geschiedenis van oorlog en bezetting, die zo bepalend is geweest voor het huidige aanzicht van de Plantage-Weesperbuurt, voor de bewoners van nu levend houden. Gebouwen zijn in en na de oorlog gesloopt en de herinnering eraan is verbleekt. Monumenten en musea daarentegen zijn verzezen, struikelstenen liggen in elke straat. Ieder jaar zijn er op 4 mei herdenkingen in de Hollandsche Schouwburg en op verschillende andere plekken en eind januari is er de Auschwitzherdenking in het Wertheimpark. Bewoners zijn erbij of bezien het van een afstand. Nu wordt er een herinneringsbeeld aan toegevoegd dat ons laat zien hoe de tijd van oorlog en bezetting in de Plantage-Weesperbuurt door velen is beleefd. En we kijken daarbij door de ogen van kinderen en jongvolwassenen van toen die ten tijde van de interviews al bejaard waren. Aan hen dragen wij dit boek op.

→ Plaquette aan de zijmuur van het Dr. Sarphatius, het voormalige Gemeentelijke Verzorgingshuis (zijde Nieuwe Prinsengracht); onthuld 29 juli 1948, ontwerp Jo Mulder (zie ook blz. 117).

TER NAGEDACHTENIS
AAN EN DE VIELEN
DOOR DUITSE TERREUR

¹⁰/₅ 1940 ⁵/₅ 1945
ZIJ LEVEN IN ENZE
HERINNERING VOORT

PERSONEEL EN
VERPLEEGDEN
GEM. VERZORGINGS-HUIS

Plantage en Weesperbuurt: eilanden in de stad

Van bovenaf is goed te zien dat de Plantage in feite een klein eiland in de stad is, geheel omringd door water en alleen toegankelijk via bruggen. De meeste bruggen zijn vaste verbindingen maar er zijn nog steeds ophaalbruggen vanwege het scheepvaartverkeer. Tijdens de bezetting kon de buurt daardoor gemakkelijk en in een mum van tijd worden afgesloten. De ophaalbruggen werden geopend en op de vaste verbindingen werden versperringen met soldaten gezet. Voor de Weesperbuurt geldt vrijwel hetzelfde. De Sarphatistraat gold weliswaar als het einde van de Jodenbuurt maar in feite lag die grens bij de Singelgracht omdat daar de bruggen konden worden afgesloten.

Aanvankelijk leek het alsof de Duitsers de hele Jodenbuurt, inclusief de oude Jodenhoek en de Weesperbuurt tussen de Amstel en

de Plantage Muidergracht, als getto zouden inrichten (zie de kaart op blz. 288). In februari 1941 verschenen overal prikkeldraadversperringen, maar die werden half maart alweer weggehaald. Amsterdam had nooit een getto gekend en de bevolking was, ook in de 'Joodse' wijken, te divers. Wel werden in mei borden geplaatst met de opschriften 'Joodsche Wijk' (bij de Hortusbrug), 'Joodsche Gracht' (op de hoek van de Nieuwe Keizersgracht achter de Hortus) of 'Joodsche Straat' (hoek Nieuwe Kerkstraat bij de Magere Brug). Maar ook die borden werden weer weggehaald, in de winter van 1943, toen Amsterdam volgens de Duitsers 'judenrein' was (zie de kaart op blz. 289). De situatie veranderde nogal eens en dit verklaart waarom er tussen de verhalen van de geïnterviewden soms verschillen bestaan over waar en wanneer welke versperringen of borden stonden. De Plantage viel deels buiten het gettoplan omdat er te veel openbare instellingen zoals Artis en het Bevolkingsregister waren, die goed bereikbaar moesten blijven. Om die reden had men eerst nog overwogen om de ingang van Artis te verplaatsen naar de achterzijde, met een brug over de Plantage Muidergracht naar de Sarphatistraat.

Bij razzia's in de Plantage, zoals die van mei 1943, waarover Joop Scheerboom vertelt, werden de bruggen inderdaad opgehaald en op de vaste bruggen werden versperringen geplaatst. De Joodse bewoners konden niet meer weg, al probeerden sommige het wel. De niet-Joodse bewoners konden wel langs

de versperringen, maar waren bang. Je wist nooit wat er kon gebeuren. Hadden ze het niet op jou gemunt, dan toch op je fiets, of je kreeg gewoon een klap of duw. Jan Roest vertelt hoe hij zijn fiets kwijtraakte bij de versperring voor het Koloniaal Instituut en Jan Jonker moest aantonen dat hij niet een Joods maar een katholiek jongetje was bij de versperring op de brug van Roetersstraat naar Plantage Kerklaan (nu de Lau Mazirelbrug). Het zijn maar twee voorbeelden uit alle verhalen waarin de bruggen, versperringen en borden terugkeren. Mimi van Loenen-Duim is al over de negentig als de tram die haar terugbrengt naar de Plantage onverwacht stilsthoudt omdat de Hortusbrug over de Nieuwe Herengracht opengaat om een boot door te laten: 'En op dat moment, na zoveel jaren, raakte ik toch even in paniek... want weet je, als er een razzia was in de oorlog, dan ging die brug ook open.'

← Nieuwe Herengracht met versperring 'Für Wehrmacht Verboten', gezien vanaf de hoek van de Latjesbrug in de richting van de Hortus, 1941.

↗ Open brug (nu Walter Süskindbrug) over de Nieuwe Herengracht bij de Amstel, vanwege afsluiting van de buurt, 1941.

- ① Woonhuis gezin Van Santen, Plantage Middenlaan 34, 1927-1938
- ② Gedwongen woonadres, Sarphatistraat/Muiderschans 79
bovenhuis, 1943-1945 (foto links)
- ③ Artis, Plantage Kerklaan
- ④ Weesperplein, opwachten van gezin door vrienden na
de razzia in de Sarphatistraat

‘We zullen de oorlog winnen, we zullen de oorlog winnen...’

Louise Schwarz-van Santen (1924-2014)
Sarphatistraat 79 bovenhuis

Louise Schwarz-van Santen, 2007.

WIESJE (LOUISE) VAN SANTEN werd op 15 mei 1924 geboren in de Den Texstraat. In 1927 verhuisde het gezin naar de Plantage Middenlaan 34 en in 1938 naar de Herman Gorterstraat in Zuid. Tijdens de oorlog werden ze gedwongen dat huis aan de bezetter af te staan en kregen toen een woning aan de Sarphatistraat 79. Het hele gezin met vijf kinderen overleefde de oorlog. Na omzwervingen in Israël, Engeland en de Verenigde Staten kwam Wiesje in 1958 met haar man Paul Schwarz terug naar Amsterdam. Louise van Santen werd een bekende vertaalster van met name de poëzie van Emily Dickinson. Zij publiceerde zelf ook gedichten, veelal over haar oorlogservaringen, zoals ‘Voor het bericht van uitschrijving’ (blz. 59). Ze overleed op 19 september 2014 in Amsterdam.

Dom meisje

~

‘Mijn vader Bram was de jongste van achttien kinderen, van één vader en één moeder. Hij werd geboren met de titel “Oom”, want zijn oudste zus had al een kind toen hij geboren werd. Het was een heel arm orthodox gezin. Maar mijn vader werd heel socialistisch en die heeft het geloof helemaal niet meer gevolgd. Dat vonden ze niet erg voor een achttiende kind. Het was een heel aardig gezin waarvan er drie voor de oorlog naar Amerika gingen en die hebben het overleefd. En van al zijn broers en zusters is hij de enige die het in Holland overleefd heeft. Mijn moeder, Jetty van der Bokke, had twee zusjes en dat was een heel ander gezin... een meer ontwikkeld gezin, laat ik het zo zeggen. Haar vader had een kantoorboekhandel in Utrecht.

Ik was de tweede van de vijf kinderen in ons gezin. Mijn zus Eline was de oudste en na mij kwamen mijn broer Rob, mijn zusje Tineke en Joost als jongste. We woonden op de Plantage Middenlaan 34 tegenover Artis. We zagen dat als een privétuin, een veilige wereld, waarin

← Wiesje van Santen,
eind jaren dertig.

→ Marga Laskowitz kwam
in 1941 als Duits-Joodse
vluchteling bij de fami-
lie Van Santen in huis.

je niet verdwalen kon en met oppassers die de kinderen in de gaten hielden. Ik had daar een heel gelukkige jeugd.

Wij kinderen gingen op de Weteringschans naar school. Mijn moeder liep wel vier keer per dag met de kinderwagen met vijf kinderen van de Plantage Middenlaan naar de Weteringschans en weer terug. We hebben daar een geweldig leuke schooltijd gehad.

In 1938 verhuisden we van de Plantage Middenlaan naar de Herman Gorterstraat 1 in Zuid. Daar ging ik naar het Montessori Lyceum aan de De Lairessestraat, ook een fantastische school. Ik was achteraf dankbaar dat mijn ouders me daarnaartoe hadden gestuurd, want ik was erg dyslectisch: lezen ging wel maar schrijven niet. Ik begreep niet waarom het meisje naast me twee fouten in een dicteetje had, terwijl ik er tweeënvijftig had. Hoe kon dat nou? En om dat te compenseren, want ik vond het heel vervelend dat ik zo dom was, leerde ik elke week een gedichtje uit mijn hoofd en droeg dat dan voor op de “gedichtenloper” op de zolder van de school. Dus toen ik van school kwam, kende ik wel tachtig of honderd gedichtjes uit mijn hoofd. Ik heette op school ook wel “het domme meisje dat zoveel weet”. Maar verder was die school ontzettend leuk.

Wat antisemitisme echt was

~

Er was natuurlijk antisemitisme, altijd al. Maar ik heb er persoonlijk niet onder geleden. Ik voelde het niet, want ik wist het niet. Ik wist niet wat Joods was of wat het betekende. Als je Judith Herzberg heet, dan weet iedereen dat je Joods bent, maar als je, zoals ik, Wiesje van Santen heet, dan ben je gewoon een Hollands meisje.

Op de middelbare school vroeg mijn vriendin Bernina Schippers, met wie ik nu nog bevriend ben, of ik met haar ging hockeyen bij Amsterdam. Mijn ouders vonden het goed en ik had nog nooit van ballotage gehoord. Maar niemand vroeg mij wat ik was, dus ik werd gewoon lid en ging daar hockeyen. De zomer erna vroeg ze: “Ga je mee naar Festina, want ik tennis bij Festina?” Inmiddels was ik wijzer en wist ik dat ik Joods was en dat Festina geen Joodse leden aannam, dus ik zei: “Ik geloof niet dat ik lid mag worden...” Maar het kwam niet aan als een belediging of zo. Ik ging gewoon niet naar die tennisclub want ze namen geen Joden. Tja, er waren wel meer clubs die geen Joden namen. Net zo goed als de herensociëteit De Groote Club op de Dam, daar mochten ook geen Joden komen. Ik geloof niet dat mijn vader onder dat soort dingen geleden heeft. Ik heb hem er nooit over gehoord.

Wat antisemitisme echt was, leerde ik van Marga Laskowitz, een Joods meisje dat met de kindertransporten eind jaren dertig naar Nederland was gekomen. Haar ouders waren gevlucht en doorgegaan naar Shanghai, dat hoorde ik pas later. Ze had al in allerlei opvangtehuizen gezeten en toen namen mijn ouders haar uit goedheid in huis. Ze was met haar zeventien jaar ouder dan wij vijven waren. Ze voelde zich ontzettend beledigd dat ze als kind werd meegenomen naar een wildvreemd huis en dat ze bij wildvreemde mensen moest wonen. Niet dat mijn ouders haar als kind behandelden, maar zo voelde het, terwijl ze bijna volwassen was. Ze was zo beledigd en gedeprimeerd dat ze absoluut niets wilde. Wat mijn ouders ook bedachten voor haar, pianoles of wat dan ook, er gebeurde nooit wat, ze wilde niet.

Maar van Marga hoorde ik wat antisemitisme is en wat er in Duitsland gebeurde. Ik kon die verhalen niet geloven, maar ik wist toch dat het waar was. Ze vertelde hoe haar vader was geslagen en hoe een oom, die een theater had, was opgehangen in zijn eigen theater. Het ene verhaal was nog erger dan het andere. Ik kon er niet van slapen, het ergste was van die oom die opgehangen was in het theater. Zij huilde, ik ook. En daar kwam bij dat mijn vader, samen met mijn oom, zijn oudste broer, uit Amerika midden jaren dertig geld hadden gestoken in Theater Tuschinski toen dat failliet dreigde te gaan. Ook in Den Haag hadden ze een klein theater met grote filmzaal. Zo kwam dat verhaal wel heel dichtbij en ik was vreselijk bang dat zoiets ooit in Nederland zou gebeuren. Toen wist ik wel dat ik Joods was, al was ik nooit persoonlijk onder vuur genomen.

Mammie Mies

~

De familie Boissevain, de ouders van mijn vriendje Gideon, Gi voor de familie, schreven aan mijn ouders: “De oorlog komt steeds dichterbij,